

ПСИХОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА
ХИБРИДНОГ РАТОВАЊА

Дејан В. Вулетић*

Универзитет одбране у Београду,
Институт за стратегијска истраживања

Антагонизми у међународним односима трају непрекидно, различитим интензитетом, попримајући повремено и свој најдрастичнији облик – оружани сукоб. Савремени сукоби с' краја двадесетог и почетком двадесет првог века су вишедимензионални, сложени и праћени значајном информационом активношћу. Тежиште се све више, како у миру тако и у оружаном сукобу, помера са оружаних на неоружане садржаје као што је хибридно деловање. Различите психолошке активности у контексту хибридног ратовања имају наглашен значај ради остваривања циљева и интереса сукобљених страна.

Кључне речи: *савремени сукоб, хибридно ратовање, психолошко деловање*

Увод

Убрзани развој информационо-комуникационе технологије (ИКТ) и њена примена у бројним сферама друштва, узроковали су појаву нових претњи за појединце и друштво у целини, како у миру тако и у оружаном сукобу. Информатичка револуција је довела до појаве нове димензије у којима се одвијају савремени сукоби. Остварење интереса не врши се само применом оружане силе, већ другим средствима и начинима деловања.

Техничко-технолошки развој је довео до промене физиономије савремених сукоба, са све већом заступљеношћу неоружаних садржаја што их недвосмислено чини другачијим у односу на претходне (традиционалне, класичне или модернистичке) сукобе. Савремени сукоби све више одигравају у информационој сфери док класичне форме оружаног сукоба у осталим димензијама губе на значају.

Услед великих трошкова, утицаја домаћег и међународног јавног мњења на доносиоце политичких одлука, уочава се све бројније и озбиљније хибридно деловање (у сајбер простору, психолошко-пропагандне и друге активности). Остваривање циљева и интереса у међународној заједници се постиже различитим начинима, као што је психолошко деловање, ради постизања жељеног циља, смањујући ризике директне војне конфротације. То се остварује координисаном употребом конвенционалних и неконвенционалних средстава смањујући потребу за прекомерном употребом силе. Техничко-технолошки аспект хибридног ратовања је посебно наглашен.

* Пуковник др Дејан Вулетић је научни сарадник и руководилац је сложеног пројекта. dejan.vuletic@mod.gov.rs

Психолошко деловање

Психолошко деловање актера државних и политичких збивања има дугу историју. Покушаји да се различитим поступцима утиче на понашање и ставове појединаца и друштвених група, спровођењем осмишљених, организованих и плански вођених активности забележене су још у Старом веку.¹

Психолошко ратовање реализују једна или више држава према становништву или оружаним снагама друге државе ради утицаја на свест, ставове, морал, понашање. Спроводи се непрекидно, различитог интензитета, како у миру тако и рату. Психолошке операције имају за циљ да пренесу одређене информације иностраним слушаоцима и гледаоцима како би се утицало на њихове емоције, мотиве, објективно расуђивање, ставове а зарад остваривања сопствених интереса и циљева.

Информационо-комуникациона технологија омогућава фабриковање вести и фабриковање различитих догађаја. Глобални дифузиони системи обезбеђују да се догађаји на планети, без обзира да ли су аутентични или не, могу видети у многим земљама. Утицај може бити глобалан али и локалан у случајевима када мања група (друштво, држава) може бити изманипулисана. Добро обрађене и илустроване телевизијске вести могу имати огроман утицај на јавно мњење.

Дискредитовањем противничке пропаганде или изношењем погрешних информација о противнику придобија се и одржава повољно јавно мњење. Уз информатичку подршку, применом психолошке операције искривљује се стварна слика узрока и последица догађаја као и производња непостојећих, перцепцијски врло уверљивих, слика са моћним дејством на светску, домаћу и противничку јавност. Ради реализације постављених циљева се врши фотомонтажа, компјутерска дорада стварних догађаја, израда непостојећих масакра и злочина, капитулација противничких јединица, херојства и успеси сопствених јединица и слично. У таквој ситуацији последице по противника могу бити веома велике, од осуде светског јавног мњења, одобравања употребе силе од стране великих моћника, увођење санкција, формирања међународних судова за злочинце до јављања сумње у редовима противника у сопствене могућности и поступке. Поред војних специјалиста за подршку психолошкој операцији ангажују се реномирани писци, сценаристи, режисери, глумци.

Свака пропагандна акција мора да буде добро смишљена, одлично припремљена и професионално вођена. По мишљењу америчког филозофа и политиколога с краја двадесетог века, Ноама Чомског, такво деловање има значајну улогу и врши утицај на око 20% становништва који учествују у доношењу одређених одлука. Психолошко деловање на тај део друштва је кључно, јер они могу да узму учешће у креирању и спровођењу политике. Други део тј. 80% становништва само су посматрачи збивања, они треба да извршавају наређења, поруке и задатке и да се не мешају у послове људи који одлучују. Тај део становништва управо постаје мета масовних медија, чији је циљ да ти људи и остану посматрачи збивања и извршиоци, који не треба да се замарају са оним што се дешава у свету.²

¹ Раденко Шћекић, Рат и пропаганда – историјски осврт, примјери и анализе, Војно дело, Медија центар „Одбрана“, Београд, јесен 2012, стр. 389.

² Љубомир Стокић, Нови светски поредак и ЈУ драма, Зенит, Београд, 1995, стр. 62–63.

Примена психолошког ратовања у првом и другом заливском рату

Први заливски рат,³ карактерише интензивна и перманентна примена психолошког ратовања. Сукобљене стране су најављивале веома крваве копнене обрачунае, а Ирак је поручивао да ће за САД то бити други Вијетнам.

Медијима је додељена улога просте трансмисије и мултипликације информација а право „информисања“ јавности о сукобу пренето је у надлежност војних власти. Тиме су најмоћнији медијски системи света привремено сведени на улогу дистрибутера стереотипних али ефектних саопштења. Ирак се понашао на исти начин али без официјално прокламоване цензуре. Ирачка саопштења су несразмерно мање презентована, иако су Ирачани, на почетку ратних операција издали дозволе за двоструко већи број западних извештача (укупно петнаест из Америке и Западне Европе) него земље коалиције (седам) а светско јавно мњење је знатичељно очекивало да чује и другу страну. Касније се тај број повећао, али то није допринело чешћем објављивању ирачких саопштења, јер се ишло искључиво преко ТВ мреже CNN, која је тесно сарађивала с Пентагоном.⁴

Америчка ТВ мрежа CNN програмирала је специјалне емисије под називом „*Show-down in gulf*“ (обрачун у заливу). Често су се приказивали извештаји с места догађаја и посебно архивски материјали, помоћу којих су модератори демонстрирали своју наводну компетентност везано за узроке рата и ток ратних операција. Радио станице развијених земаља, сигурне у успех, уз спектакуларни оптимизам, осигурале су улазак у ратни сценарио ангажовањем сопствених дописника или куповином права преузимања порука.⁵

Заливске сукобе карактерисало је стално „храњење“ штампе, односно често давање штампи одабраних материјала како новинари не би имали потребу да се упуштају у истраживања („манипулација преплављивањем“). Дивер, саветник тадашњег америчког председника Регана, је објашњавао да је основа „стратегије планирања информација“, да се никада не би нашли у дефанзивном положају у односу на медије је у томе да средствима информисања дате теме за већи број дана. Медији у тој ситуацији не знају шта се стварно збива...⁶

Пропагандни садржај, другог сукоба у Заливу,⁷ био је нарочито изражен, нарочито од стране америчко-британске коалиције. Пропаганда је била срачуната на то да се

³ То је сукоб између Ирака и коалиционих снага 34 државе под мандатом Уједињених нација и вођством Сједињених Америчких Држава, с циљем да се протерају ирачке снаге које су окупирале Кувајт. Сукобу је претходила Ирачка инвазија на Кувајт 2. августа 1990. године а повод су оптужбе Ирака да Кувајт недозвољено црпи нафту из извора дуж ирачке границе. Непријатељства су почела у јануару 1990. године а сукоб је завршен победом коалиционих снага крајем фебруара 1991. године.

⁴ Новак Поповић, Рат и медијски рат, Војно дело бр. 1, ГШВЈ, Београд, 1996, стр. 12–13.

⁵ Исто.

⁶ Остали принципи тог система су: 1) људи не желе реалност; 2) они имају кратко памћење, и 3) слика увек има првенство. Када постоји сукоб између ока и уха, око увек односи превагу. Од порука које један гледалац запамти 60–70 потиче од онога што је видео, а не од онога што је чуо. Дакле, даје се потпуна предност слици и телевизији. Наведено у Мирослав Лазански, Улога медија у рату у заливу, Војно дело бр. 4–5, ГШВЈ, Београд, 1991, стр. 436.

⁷ Сукоб је избио 2003. године између Ирака и америчко-британске коалиције.

властито и светско јавно мњење убеди у оправданост оружаног сукоба против Ирака. Пропаганда је била дуготрајна и интензивна, уз коришћење свих расположивих средстава, метода и поступака у домену информисања и мас-медија. Ирачке власти нису могле озбиљније да се супротставе противнику у том сегменту.⁸

Американци нису потцењивали пропаганду преко радио таласа. Свакодневно, за ирачке војнике у Кувајту емитован је програм на арапском језику, што су чиниле и радио станице Сирије, Египта, Саудијске Арабије и Уједињених Арапских Емирата.

На конференцијама за штампу, амерички официри су оптуживали ирачку команду да своје борбене авионе типа МИГ-21 намерно стављају поред археолошких и других историјских налазишта како би провоцирали бомбардовање и онда узбунили светску јавност.⁹

Некадашњи ирачки председник, Садам Хусеин, је био посебна и незаобилазна тема. У том периоду, амерички грађани су у великом броју носили на мајцама натпис „Обесите Хусеина“ док је на другима Садам био приказан као крволочни вампир или као паук који плете бодљикаву мрежу на Средњем Истоку.¹⁰ Америчке новине пласирале су вест о бегу породице Садама Хусеина у Мауританију. Америчка пропаганда се много бавила личношћу и породицом ирачког председника Садама Хусеина, при чему се настојало да се он прикаже као „нови Хитлер“.¹¹

Америчка пропаганда нарочито је пласирала информације о масовном дезертерству у ирачкој армији, огромним тешкоћама у снабдевању армије и непосредној опасности од избијања глади у Ираку, да је Багдад без воде и хлеба и слично.¹² Амерички специјалисти за психолошко ратовање бацили су 29 милиона пропагандних летака са тридесет три различите поруке на ирачке трупе у Кувајту, дајући упутства о томе како да се предају, обећавајући хуман третман заробљеницима, охрабрујући их да дезертирају и упозоравајући их на нападе који ће уследити.¹³

Емисија багдадског радија на енглеском језику за савезничке трупе, пре свега за Американце и Британце, почињала је следећим речима: „Овде Радио-Багдад на кратком таласу. Саветујемо америчке војнике који су дошли да нападну Ирак, нека пажљиво слушају ове речи. Пустински ће вас песак све покопати. Многи од вас су већ дезертирали, јер одбијају да пуцају на наш недужан народ. Следите њихове примере и примићемо вас као браћу...“¹⁴

„Радио-Багдад“ је почео да емитује такве емисије 17. јануара 1991. године, а ирачка пропаганда у сукобу у Заливу обухватала је и специјалног спикера ирачке телевизије, по лику веома сличном ирачком председнику Садаму Хусеину. Његово

⁸ Слободан Микић, Специфичности другог рата у Персијском заливу, Војно дело бр. 2, ГШ ВЈ, Београд, 2003, стр. 226–227.

⁹ Мирослав Лазански, *Улога медија у рату у заливу*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 1991, стр. 436.

¹⁰ Мирослав Лазански, оп. цит, стр. 429–430.

¹¹ Мирослав Лазански, оп. цит, стр. 436.

¹² Агенција USIA у САД, обједињује делатност осталих организација и институција за вођење психолошког ратовања. У статуту те агенције пише да су њени задаци „...подстицање, организовање и размена људи и идеја; омогућавање грађанима других земаља да разумеју америчку политику и културу; извештавање сопствене владе о ставовима јавног мњења у другим земљама и слично.

¹³ Алвин Тофлер, *Рат и анти рат*, Паидеиа, Београд, 1998, стр. 194–195.

¹⁴ Мирослав Лазански, оп. цит, стр. 426.

обраћање, у емисији од 29. јануара 1991. године, типичан је пример комуникације по моћу које је Багдад хтео да привуче на своју страну неке арапске земље: „Арапска браћо, устаните против својих владара који су се продали Америци за шаку долара. Сједините се нашом светом борбом, срушите корумпиране монархије Залива. Упамтите, једино тако бићете победници“.¹⁵ Радио-Багдад је у неколико емисија објавио да су амерички авиони гађали и исламска света места у Наџафу и Кербали.¹⁶

Режим Садама Хусеина је био агресиван а његово Министарство за информисање је стално играло на исламску карту, приказујући Ирак као браниоца вере, а Саудијску Арабију, подржавану од САД, као издајцу религије. „Доктори ткања“, како их називају Тофлери, користили су шест алатки у том оружаном сукобу, направљених да мењају мишљења.¹⁷ Први алатка, по Тофлеровима, је оптужба за злочин. Када је петнаестогодишња кувајтска девојчица за време Заливског сукоба сведочила пред Конгресом о чињеници да су ирачке трупе у Кувајту убијале прерано рођене бебе, те крале инкубаторе и односиле у Ирак, изазвала је најдубље саосећање. Прећутана је чињеница да је она била кћи кувајтског амбасадора у Вашингтону и члан краљевске породице, или да је њена појава била представа у организацији фирме за односе са јавношћу *Hill&Knowlton*, а у корист Кувајћана.¹⁸

Други алат је пренаглашавање улога страна укључених у сукобу. Војницима и цивилима се говорило да је све што им је драго у опасности. Тадашњи амерички председник Буш је осликао сукоб у Заливу као сукоб за нови и бољи светски поредак. Улог није била само независност Кувајта, заштита снабдевања света нафтом, или елиминација потенцијалне нуклеарне опасности од Садама, већ, наводно, и судбина саме цивилизације. Што се тиче Садама, сукоб није избио због његовог одбијања да отплати милијарде долара позајмљених од Кувајта за време ранијег ирачко – иранског сукоба; сукоб је избио, тврдио је Садам, због целе будућности „Арапске Нације“.¹⁹

Трећи кључ за ум, у торби за алат војних доктора ткања, је демонизовање или дехуманизација противника. За Садама, као и за његове суседе, непријатеље у Ирану, Америка је била „Велики Сатана“, Буш је био „Ђаво у Белој кући“. С друге стране, за Буша, Садам је био „Хитлер“. Багдадски радио је о америчким пилотима говорио као о „пацовима“ и „истребљивачким зверима“.²⁰

Четврти алат је поларизација. „Ко није са нама, он је против нас“.²¹

Пети је позив на Божију казну. Ако је Садам своју агресију обукао у „исламску одору“, председник Буш се такође позвао на Божију подршку.²²

Коначно, кључ за ум можда најмоћнији од свих по мишљењу Тофлерових, јесте метапропаганда, пропаганда која дискредитује пропаганду друге стране. Представ-

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, стр. 436.

¹⁷ Алвин Тофлер, оп. цит, стр. 194–195.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, стр. 196–197.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто.

ници за штампу Коалиције у Заливу су више пута и тачно истицали да Садам Хусеин има потпуну контролу над ирачком штампом и да је, зато, ирачком народу истина недоступна, те да су ирачки радио таласи пуни лажи. Метапропаганда је посебно моћна јер, уместо да доводи под сумњу истинитост једне приче, она доводи у питање све што долази од непријатеља.²³

Примена психолошког ратовања у другим савременим сукобима

Током сукоба у Персијском заливу главну улогу у планирању и усмеравању те кампање имали су психолошко-пропагандни „мајстори“ (*„spin doctors“*) Пентагона. Њима су се у време агресије на Савезну Републику Југославију, 1999. године, придружила психолошко-пропагандна машинерија НАТО у целини. С обзиром на моћ утицаја на доносиоце одлука и на јавност, медији су током припрема и извођења тих операција постали четврта сила (после политичке, економске и војне) „међународне заједнице“ у напорима за освајање нових позиција у свету.²⁴

Анализа активности на Интернету, у том периоду, показала је пораст различитих *web* сајтова који су формално били у продукцији албанских субјеката (информативни сајтови, политичке организације, различите групе). Садржај тих сајтова се базирао на непровереним, али врло „уверљивим“ примерима који су служили као доказ „агресивне политике српских власти на Косову“. Свакодневно су објављиване потресне приче о страдањима група и појединаца, са детаљно наведеним подацима о времену, месту и особама које су трпеле репресију. Карактеристика тих сајтова је био висок ниво продукције (обилје ажурно приказиваног материјала) и унифицираност, која је упућивала на координацију свих активности из једног центра. Већина порука није креирана у време војних припрема за агресију.

Отпочињањем оружаног сукоба, активности на Интернету почеле су да се развијају муњевином брзином, много брже него ескалација активности на бојном пољу. Телевизијско гледалиште широм света, током агресије НАТО на СРЈ, било је засуто дезинформацијама о оправданости агресије и резултатима систематског бомбардовања „војних“ објеката. Кроз званична саопштења за штампу, и на друге начине, дезинформисана је јавност – активно (објављивањем полуистинитих и лажних података) и пасивно (уздржавањем од објављивања стварних информација).²⁵ Медијска кампања НАТО снага била је селективна, диригована и крајње агресивна. Из центара медијске моћи на Западу пласирале су поларизоване слике актера у сукобу.

У току операције „Праведна ствар“ (*„Just Cause“*),²⁶ амерички авиони су обезбеђивали подршку тактичким копненим снагама, тако што су емитовали радио и ТВ

²³ Исто.

²⁴ Тодор Мирковић, *Операција „Пустинска олуја“ и агресија Северноатланског пакта на СР Југославију – сличности и разлике*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 2000, стр. 87–88.

²⁵ Тодор Мирковић, исто, стр. 88.

²⁶ Кампања за ослобођење Панама од Нориге и његових почасних батаљона (*dignity battalions*) названа је „Операција праведна ствар“ (*Operation Just Cause*). Инвазија на Панаму почела је 20-ог децембра 1989 у један сат по локалном времену. Циљеви интервенције: „да се заштите животи америчких грађана“, зароби и испоручи Но-

поруке, којим се од панамског становништва захтевало да остану у својим домовима, односно, ван домета ракета.²⁷

Један од занимљивијих делова кампање се одиграо у периоду када се Мануел Нориега крио у Ватиканској амбасади. Америчке *PSYOP* трупе су опколиле амбасаду и гласно пуштале музику. Новине и магазини су били убеђени да је то нека врста веште звучне тортуре да би се Нориега натерао да изађе из амбасаде. Међутим, друга страна је тврдила да је гласна музика била усмерена према новинским агенцијама, за време преговора унутар зграде, ради спречавања прислушкивања разговора.

У анализи операције „Праведна ствар“ се наводи: „Први батаљон четврте *PSYOP* групе обезбедио је тимове са звучницима за маневре батаљона током операција на дан-Д (*D-Day*). Њихова мисија је била да помогну маневарским јединицама при убеђивању елемената Панамски снага одбране (*Panama Defense Force*) да се предају, након што су демонстрирали америчку моћ а објавили услове предаје. На тај начин су сачувани животи бројних америчких и панамских војника“.²⁸

У анализи научених лекција везано за операцију „Праведна ствар“ се додаје да су тимови за озвучењем били саставни део класичних борбених јединица што је утицало на смањење интензитета пружања отпора од стране локалне популације. Одређеним мерама као што је на пример програм „новац за оружје“ директно се утицало на способности јединица. Деловањем тимова са озвучењем подстакнута је непријатељева предаја а велики психолошки утицај остварен је помоћу одштампаних летача.²⁹

У оружаном сукобу у Сомалији,³⁰ „Оперативна група Ренџер“ (*Task Force Ranger – TFR*) је добила задатак да ухвати Аидида и 29. августа је слетела у Могадиш. Предводио их је генерал Вилијам Гарисон (*William Garrison*) и група се састојала од 440 елитних одреда из Тима Делта (*Delta Force*). Трећег октобра 1993. године „Оперативна група Ренџер“ је извршила упад у хотел Олимпик (*Olympic Hotel*) у Могадишу тражећи Аидида. Ово је довело до седамнаесточасовне битке у којој је 18 америчких војника убијено и 84 рањено. Тела мртвих америчких војника су вучена улицама Могадиша, и то је приказано у међународним новинским извештајима. Стотине Сомалијаца је такође погинуло, иако званичан број никада није саопштен. То је била најдужа и најкрвавија битка за Америчке трупе још од Вијетнамског сукоба. Седмог октобра председник Клинтон је одговорио повлачењем америчких трупа из Сомалије. Потрага за Аидидом је напуштена, премда су Амерички представници послати да наставе преговоре са вођама клана.

ријег, неутралише војска PDF, подржи установљење државног уређења са Панамском владом признатом од стране Америке чиме би се омогућила стална америчка присутност у зони Панамског канала као најкраћег и најбржег пролаза између Атланског и Пацифичког океана. Нориега се предао америчким властима 3. јануара 1990. године. Пребачен је у Мајами, на Флориди, где му је суђено 1992. године и осуђен је за промет дрогама, прање новца и још по осам тачака. Добио је казну од 40 година затвора и тренутно је федералном затвору у Мајамију.

²⁷ О дешавањима у Панаму извештавало је око 800 репортера док је у току операције „Desert Storm“ тај број био око 1300.

²⁸ Operations Just Cause Lessons Learned – Soldiers and Leadership, 90–9, Volume 1, October 1990.

²⁹ Operations Just Cause Lessons Learned – Operations, 90–9, Volume 2, October 1990.

³⁰ Америчка војска је узела учешће у операцији „Враћање наде“ У Сомалији 3. децембра 1992 године. До марта 1993. године. Скоро 30 000 америчких војника је учествовало у операцији заједно са 10 000 војника из 24 друге државе. Коалиција је задржала њену непристрасност и избегла отворену борбу са Сомалијским фракцијама – мешајући своје принудне методе са политичким дијалогом, психолошким операцијама и хуманитарним активностима.

Америчка кампања за учвршћивање демократије у Авганистану³¹ и избацивање Талибана проширила се отварањем радио станица за психолошке операције. Емитавања вести којима је, између осталог, величана снага америчке војске, су вршена са летеће радио-станице, специјално опремљеног авиона ЕС-130.

Закључак

Убрзани развој и све већа употреба информационо-комуникационих технологија знатно је изменила савремени свет и вођење сукоба. Савремени сукоби су наглашено окарактерисани и као борба у сфери информација. Модерно хибридно ратовање карактеришу, као последица технолошког развоја, нови начини деловања супротстављених страна. Технолошки напредак, нарочито у области комуникација, довео је до све веће психолошког деловања како у миру тако и у току оружаних сукоба.

Анализа примене психолошког ратовања у савременим сукобима омогућава извлачење следећих закључака: 1) Савремени сукоби праћени су веома интензивним психолошким деловањем; 2) Различите методе и средства психолошког ратовања представљају релативно јефтино средство снажног утицаја које помаже остваривању информационе супериорности; 3) Психолошко ратовање води се уз помоћ посебних наменских јединица али се врло често користе и услуге одређених специјализованих компанија, ТВ кућа и слично; 4) Психолошко ратовање за последицу може имати значајне ефекте; 5) Нове технологије за симулацију омогућавају да се монтирају лажни догађаји које већи део популације доживљава као да су стварни; 6) Циљ је да се сукобљеној страни или одабраном аудиторијуму, пласирају одређене информације и индикатори, како би се извршио утицај на њихова осећања, мотивисаност, објективно расуђивање, а тиме и на понашање.

Литература

- [1] Лазански, Мирослав. *Улога медија у рату у заливу*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 1991.
- [2] Микић, Слободан. Специфичности другог рата у Персијском заливу, Војно дело бр. 2, ГШ ВЈ, Београд, 2003.
- [3] Мирковић, Тодор. *Операција „Пустинска олуја“ и агресија Северноатланског пакта на СР Југославију – сличности и разлике*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 2000.
- [4] Operations Just Cause Lessons Learned – Operations, 90–9, Volume 2, October 1990.
- [5] Operations Just Cause Lessons Learned – Soldiers and Leadership, 90–9, Volume 1, October 1990.
- [6] Поповић, Новак. Рат и медијски рат, Војно дело бр. 1, ГШВЈ, Београд, 1996.
- [7] Стокић, Љубомир. Нови светски поредак и ЈУ драма, Зенит, Београд, 1995.
- [8] Тофлер, Алвин. *Рат и анти рат*, Паидеиа, Београд, 1998.
- [9] Шћекић, Раденко. Рат и пропаганда – историјски осврт, примјери и анализе, Војно дело, Медија центар „Одбрана“, Београд, јесен 2012.

³¹ Операција Трајна слобода (Operation Enduring Freedom) 2001–2002.